

KOVÁCS ESZTER

A párbeszéd folytatódik...

ROUSSEAU, JEAN-JACQUES BÍRÁJA. PÁRBESZÉDEK

Rousseau életéről és életművéről vitát indítani nem nehéz feladat, hiszen mindmáig nagyon vitatott szerző maradt. Talán kissé leegyszerűsítve a következő szavakkal lehetne jellemezni a két egymással szembenálló tábor: kultusz vagy kárhoztatás, méltatás vagy elutasítás. Természetesen vannak köztes, kompromisszumra törekvő vélemények is, de a szerző megítélésében mindenképpen jellemző egyfajta polarizálódás, ami az inkább-negatív és az inkább-pozitív megítélés éles elkülönülésben nyilvánul meg.

Mintegy tíz évvel ezelőtt Lyonban voltam egy vacsorán, ahol a társalgás egyszer csak Rousseau-ra terelődött. A történet érdekessége éppen az, hogy az asztalnál ülők közül – engem kivéve – senki nem foglalkozott szakmabeliként irodalommal vagy filozófiával, azonban valamennyien francia születésű, iskolázott emberek voltak. Rousseau a Lyontól mindössze 150 km-re fekvő Genf és a genfiiek kapcsán került szóba. Szinte azonnal elhangzott néhány általánosan elterjedt vélemény: rossz ember volt, mert gyermekeit lelencházba adta, társadalomelméleti nézetei tévesek, nincs igaza abban, hogy az embert a társadalom rontja meg, beteg volt, sőt, örült, a francia gyerekeket feleslegesen terhelik azzal, hogy műveit tananyagként adják, és amúgy sem francia volt, hanem genfi. A társalgás így visszakanyarodott Genfhez és a gazdasági helyzetéhez, de egy hölgy még megjegyezte, hogy Rousseau-nak mégiscsak szerepe volt az irodalmi érzékenység, a preromantika kialakulásában (a leggyakoribb közhelyek így kivétel nélkül elhangzottak), de érve már nem sokat nyomott a latban. Mielőtt Rousseau-t végképp magára hagytuk volna, kicsit félszegen megjegyeztem: „De azért jól ír.” Mire mindenki egyetértett: „Igen, ez vitathatatlan, jól ír.”

A történet jól példázza, hogy Rousseau-t védelmünkbe venni nem könnyű dolog. A tettei támadhatók, a nézetei sokak számára megkérdőjelezhetők, a vádak a köztudatba – mondhatni – bevésődtek, írásai azonban az elmélkedés és a szövegalkotás olyan eredményei, amely előtt önkéntelenül fejet kell hajtani. Marsó Paula a szerző védelmezésének, újraértelmezésének, átértékelésének nem könnyű módját választotta: a *Rousseau Jean-Jacques bírāja. Párbeszéd* című szöveg fordításán dolgozik, ezzel a kései Rousseau-életmű egyik igen hosszú és könnyűnek semmilyen szempontból nem nevezhető szövegét fogja magyarul közreadni.¹ A fordítás – amennyiben irodalmi és filozófiai igénnyel közelítenek hozzá – olyan értelmező²

* Írásom a 2016. május 3-i Társadalomfilozófiai vitakörön elhangzott vitaindító előadás átdolgozott változata.

¹ A több száz oldalas szövegről eddig angol nyelven készült teljes fordítás három fordító részvételével: Rousseau, *Rousseau, Judge of Jean-Jacques: Dialogues*, Judith R. Bush, Christopher Kelley, Roger D. Masters (trans.), University Press of New England, 1990.

² Az *értelmezés* ezúttal nem a lehetséges olvasatokat, interpretációkat, elemzéseket jelenti, hanem a fordító szöveget feldolgozó tevékenységét.

és egy szöveget más nyelven újraalkotó tevékenység, amely a tényleges értelemben vett fordításon kívül még nagyon sok munkát tesz szükségessé. Így a magyar változat megjelenését várva érdemes a *Párbeszéd*eket közelebről megismerni, megismertetni.

A Rousseau-szakirodalom olyannyira szerteágazó, hogy összefoglalásként Raymond Trousson, a nemrég elhunyt brüsszeli kutató egyik tanulmányából kell kiragadnom a legjelentősebb momentumokat a mű recepciótörténetéből.³ 1780-ban Brooke Boothby adja ki az első *Párbeszéd*et. A *Mémoires secrets*⁴ névtelen kritikus a „sötét, delirálóan egzaltált képzelőerőt” fedez fel benne. Jacques-Henri Meister a *Correspondance littéraire*-ben Rousseau-t „teljesen örültnek” minősíti, a szövegben „a mélyen megsértett érzékenység teljes zavarát [találja], [a mű] felfoghatatlanul neveléses, a lehető legkomolyabb és leginkább szánalomra méltó örülettel ötvözve”. A svájci származású Jean-François de La Harpe levelezésében a *Párbeszéd*ekben megmutatkozó „mérhetetlen és semmi máshoz nem hasonlítható görgről” beszél, Rousseau „beteg elme, aki a saját maga kreálta fantomokkal hadakozik”, „betegsége éppoly szörnyű, mint amennyire sajnálatra méltó önszeretet”.

Hasonló vélemények örökítődnek tovább több mint egy évszázadon keresztül, a *Párbeszéd*eket sokan nem is tekintik irodalmi műnek, a szöveg számukra inkább valamiféle kórisme. A negatívumok mellett pozitív elemek is megjelennek a 19. század meghatározó szerepet játszó kritikusainak munkáiban, legtöbbször azonban megkötésekkel. Jules Lemaître szerint Rousseau „szegény úzótt vad, nyomában a képzeletében született farkával”, azonban írása az ismétlések és rágódások ellenére is „gyakran nagyszerű és tragikus”, Rousseau nagy íróként jelenik meg a *Párbeszéd*ekben. Ernest Seilliére számára Rousseau „zseniális idegbeteg, aki az évek múlásával mániákus lett”. Daniel Mornet, immár a 20. századi recepció képviselőjeként nem tekinti irodalmi műnek a *Párbeszéd*eket, a szöveg inkább a pszichológusok számára érdekes dokumentum. Mornet véleménye, talán azért is, mert az *Új Héloïse* kritikai kiadását készítette el az 1920-as években, és a regénynek saját korában egyik legelismerettebb szakértője volt, sokáig erősen formálta a szakmai álláspontot.

Még a Rousseau-életművet méltató 20. századi szerzőknél is találhatunk habozó, óvatos megállapításokat: Jean Guéhenno, író és irodalomkritikus a szöveg tragikus voltát emeli ki. Végül a filozófus Alexis Philonenko jelenti ki, hogy ez a mű nem tett jót sem Jean-Jacques emlékének, sem filozófiájának. Raymond Trousson szerint Robert Osmont, aki a *Vallomás* mellett *A magányos sétáló álmodozásaival* és a *Párbeszéd*ekkel is elmélyülten foglalkozott, és mellette Michel Foucault, sokáig azon kevés kritikus közé tartozott, akik másképp tekintettek a műre.⁵

Marsó Paula a fordításhoz bevezetőként írt, *Utószinkron* címet viselő írásában további neveket és műveket is említ a *Párbeszéd*ek kritikátörténetével kapcsolatban, melyekben a patológia-érv szinte kivétel nélkül jelen van. Közülük megkerülhetetlen Jean Starobinski. Starobinski *Jean-Jacques Rousseau, la transparence et l'obstacle* című munkája (1957) a Rousseau-életmű a szó sokrétű értelmében *elmélyült* olvasata, amely azokat a lelki folyamatokat vizs-

³ Raymond Trousson, *Rousseau et les Dialogues ou Jean-Jacques dans le labyrinthe*, in *Rousseau juge de Jean-Jacques. Études sur Les Dialogues*, Philip Knee et G erald Allard (éd.), *Pens ee Libre* nő 7, Québec, 1998, p. 9–28.

⁴ *Mémoires secrets pour servir   l'histoire de la République des Lettres en France*.

⁵ A kritikátörténeti áttekintésben az idézeteket az eddigiekben Raymond Trousson tanulmányából válogattam.

gálja, amelyek az írástól el nem különíthetően teremtik meg a címben jelölt helyzetet: az átláthatóság-átjárhatóság, az őszinte megmutatkozás az egyénen belül ütközik akadályba, s torkollik kudarcba: Rousseau önértelmezése lesz akadályja annak, hogy másokkal megértesse magát. Kiegészítésként egy egészen friss példát is érdemes emlitenünk. Antoine Lilti, aki az elmúlt években a legtöbbet idézett francia történészek közé tartozik, a celebritás történetét vizsgálva foglalkozik a szöveggel. Véleménye szerint Rousseau saját hírnevéért fizet azzal a lelkiállapottal, amelyet a szöveg tükröz, hiszen nyugtalanságot és aggodalmat kap érte cserébe, amely elől egy elszigetelt, magányos, kitaszított énhez menekül. Lilti számára a *Párbeszéd*ek a paranoia bizonyítéka, ez a lelkiállapot egyben a hírnév átka.⁶

A vázlatos áttekintés jól mutatja, hogy Marsó Paulának milyen hagyománnyal kell szembehelyezkednie, ha a magyar olvasóközönség számára más értelmezést kíván adni az általa lefordított szövegről, és az örület ellenében (vagy mellett) a tisztánlátás jelenlétét szeretné igazolni. Szembe kell mennie azzal az alaptézissel, hogy Rousseau kései művei csupán betegségének, abnormális, felfokozott, üzött, deliráló, paranoiás állapotának az ismeretében érthetők vagy értelmezhetők. Meg kell cáfolnia azt a nézetet, hogy ez a megértés kulcsa, egyetlen lehetséges kiindulópontja. De miért is kellene voltaképp ezzel szembehelyezkednie a fordítónak vagy bárki másnak? A válasz talán az lehet: azért, hogy a *Párbeszéd*eket a kezünkbe vegyük. Hiszen ki szeretne elolvasni valamit, ami nem bizonyít semmi mást, mint szerzőjének abnormális lelkiállapotát?

Teljesen megválni ettől az olvasattól persze nem lehet, a kritikátörténetben ez a megközelítés, ha nem is monopólium, mindenesetre erősen domináns. A fordító új megközelítésének kiindulópontja, hogy Rousseau üldözöttség-tudata nem csupán képzeletének szüleménye, a *Párbeszéd*ek szenvedélyesen megírt okfejtés, Rousseau valódi üldöztetéssel küzd, és az ellene még élete során Voltaire-től induló támadás nyomán kialakuló negatív kép valódi karaktergyilkosság. Túl azon a közismert állásponton, hogy egy örült teljesen tisztán és logikusan érvelhet, túl a szinte magától kínálkozó Hamlet-asszociáción – „Mi az, amit olvas? – Szó, szó, szó. – De a veleje?”⁷ – választ akkor kapunk, ha valóban beleolvasunk a többek által nehezen olvashatóknak vagy egyenesen olvashatatlanak minősített szövegbe.

Még mielőtt elhagynánk a paranoia-érvet, nézzük meg röviden, hogyan is befolyásolhatták a kortársak vádjai a szöveg kritikátörténetét. D'Alembert-hez írott levelében Voltaire Rousseau-t örültnek, sőt *archi-fou* nevezi. De az elhíresült minősítés mellett sem fukarkodik sértésekkel, hosszan sorolhatnánk, milyen jelzőket tartogat fiatalabb kortársa számára. Diderot véleménye a *Vallomás*ok megjelenését megelőző időszakban inkább az, hogy Rousseau romlott, rosszindulatú, mások titkait kitergető ember, nem kifejezetten örült, de álnok, hit-szegő, a filozófusok táborát elhagyó s eláruló egykori barát. Mme de Vandeul, Diderot lánya *Emlékirataiban* azt állítja, hogy apja és Rousseau összeveszésének okát lehetetlen megmondani, mindketten a másik közeledését várták – hiába – a béküléshez. Miért beszél ilyen visszafogottan Diderot lánya apjának Rousseau-hoz fűződő viszonyáról, ha maga Diderot az *Esszé Senecáról* (1779) egyik részletében, melyet még tovább fokoz az *Esszé Claudius és Néró*

⁶ Antoine Lilti, *Figures publiques. L'invention de la célébrité 1750–1850*, Paris, Fayard, 2014. A könyv borítóján Rousseau portréja látható.

⁷ Az angol eredeti még inkább idevág. A párbeszéd Polonius és Hamlet közt így hangzik: „What do you read, my lord. – Words, words, words. – What's the matter, my lord? – Between who? – I mean, the matter what you read, my lord?” (II, 2).

uralkodásáról címet viselő, három évvel későbbi változatban, maga is zaklatottan, szenvedéllyel beszél, nem is Rousseau örületéről, hanem romlottságáról?

Bár a Rousseau-szöveg alcíme *Párbeszéd*ek, magától értetődő, hogy egy belső vitáról, jobban mondva egy külső vita belső folytatásáról van szó. Rousseau egy *Franciával* beszélget, így vitatják meg *Jean-Jacques* műveit. Rousseau, aki így szerző és szereplő is, számos esetben az őt támadók szavait használja, ezeket szövi saját védekezésébe. Csak két példát szeretnék említeni: a *serpent* és *venin* (kígyó és méreg) szavak többször is előfordulnak a *Párbeszéd*ekben, a *pervers* szó is előkerül egyszer. A *monstre* (szörny) szót elektronikus keresés alapján 44-szer találtam meg a szöveg online változatában. Diderot-nál mind a négy szó fellelhető az *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról* Rousseau-ra vonatkozó kitérőjében, ám a *monstre* szót Voltaire is használja, vagyis Rousseau önmagában is támadóival vitatkozik tovább.

Túl azon, hogy az önigazolás, a vívódás természetes nyelvi megformálása a monológ, a dialógus vagy a kettő ötvözése, a *Párbeszéd*ek a műfaji hagyomány tükrében is olvasható. A dialógus ókori gyökereiig vagy a reneszánszhoz talán nem szükséges visszakanyarodnunk, elegendő ezúttal a műfaj 18. századi francia felelevenítéséről szót ejtenünk, hogy megnézzük, miben más Rousseau dialógusa, mint kortársainak írásai ebben a műfajban.

A műfaj 18. századi francia története önmagában véve is igen bonyolult és szerteágazó. Jól használható szintézisnek tekinthetjük Stéphane Pujol monográfiáját,⁸ ha azonban nem ilyen nagy lélegzetvételű szintézist keresünk, csak néhány irányvonalat, elegendő egy-két szerző dialógusaiba belelapoznunk. Voltaire-nél mintegy ötven-hatvan rövidebb szöveget lehet ide sorolni, Diderot-nál – bár a besorolás nem mindig egyértelmű, – szintén több jelentős szöveg tartozik ide. A dialógus Montesquieu-nél elsősorban az úgynevezett politikai portrékban játszik szerepet (ezek közül a *Sulla és Eukratész párbeszéde* magyarul is olvasható), vagyis történelmi alakokat szerepeltet a párbeszédekben, Montesquieu ezért kevésbé vizsgálható Rousseau-val párhuzamba állítva.

Voltaire dialógusai többnyire polemikus, szatirikus célzatúak. Voltaire és Diderot dialógusai között a legmeghatározóbb különbség Roland Mortier elemzése szerint éppen az, hogy Voltaire gyakran valamelyik szereplője mögött rejtőzik, és az ő győzelmét készíti elő. Diderot-nál azonban nincsen ilyen egyértelmű hierarchia, ő az úgynevezett *heurisztikus* dialógus művelője. Bár szereplői közül valaki fölénybe kerülhet, véleménye közelebb állhat a feltételezett szerző véleményéhez, de nem azonos vele, és a szereplők vitájában nincsen egyértelműen favorizált álláspont, a cél az igazság keresése a nézetek ütköztetése által. Már Diderot-nál is jelen van az a megoldás, hogy a dialógus részben valamilyen belső vitát képez le, tehát valaki a saját véleményével is konfrontálódhat, bizonyos szövegrészekben lelki folyamatok megjelenítése, az önigazolás párbeszédes kifejtése is tetten érhető. Ezért Roland Mortier egykor meghatározónak számító kutatásaiban a Diderot által művelt dialógust valamiféle továbblépésnek, megújulásnak tekintette.⁹

Hol kerül mindebbe az *én*, sőt, a részeire szakadó, kettő, akár három részre oszló *én*? Míg Voltaire dialógusaiban többé-kevésbé konkrét szereplőket találunk, akik közül valakit a szerző „támogat”, Diderot-nál előfordulnak meghatározatlan szereplők, akik csupán a vitapartner

⁸ Stéphane Pujol, *Le Dialogue d'idées au dix-huitième siècle*, Oxford, Voltaire Foundation, 2005 (SVEC 2005: 06).

⁹ Roland Mortier, *Pour une poétique du dialogue: essai de théorie d'un genre*, in *Literary Theory and Criticism. Presented to René Wellek*, Bern, Peter Lang, 1984, p. 457–466.

szerepében mutatkoznak.¹⁰ Rousseau azonban saját magát szerepelteti a dialógusban (legalábbis valamilyen énjét), a Francia, akivel három hosszú párbeszédet folytat, a közvélemény megtestesülése, jobban mondva azé a Rousseau-val szemben valósan vagy vélten ellenséges közvéleményé, amellyel szemben önmagát igazolni akarja. Rousseau és Jean-Jacques ráadásul a név kettészakításával személyiségének megkettőződése, elemeire bontása, úgy is mondhatnánk egymásra vetítése. Rousseau, akármilyen lelkiállapotban írta is a *Párbeszédet*, tovább újít, s itt válhat fontossá az önéletrajzi munkáival kapcsolatban olykor-olykor talán önkényesen használt *szubjektivizmus* fogalom: a dialógus az egyénen belül valósul meg, tárgya a személy és az életmű, külön-külön, együtt és egymásra vetítve, vagyis a dialógus tárgya a dialógust folytató egyén maga, a vita tárgya maga a megvitatott és megítélt szubjektum.

Természetesen rengeteg kérdés maradhat bennünk, akkor is, ha még csak várjuk, hogy a *Párbeszéd* magyar nyelven is olvasható legyen a francia eredeti és a teljes terjedelmű angol nyelvű fordítás mellett. Rousseau esetében különösen kényes szempont, hogy miért és hogyan kapcsoljuk össze a szerző írásait és életét? Írásait miért személyes életének tükrében vagy életét miért írásainak tükrében ítéljük meg? Mi a célja, mi az értelme ennek a hagyománynak, amelyet sem a strukturalista, sem a poszt-strukturalista irodalomkritika nem tudott eltörölni?

Felmerülhet bennünk, hogy mennyire volt paranoiás Rousseau összeesküvés-elmélete? Mennyire volt, legalábbis bizonyos értelemben, száműzöttség, meg-nem-értettség, kitaszítottság elmélete valóság vagy tévedés? A fordító rehabilitálási kísérlete mindenképpen figyelemre méltó: a szöveg feldolgozásának és fordításának munkálatai során formálódott benne az a vélemény, hogy amit a hagyomány őrületnek bélyegez, az bizonyos értelemben okfejtés, érvelés. Persze magától értetődő az ellenvetés, hogy a szenvedélyekről, sőt, az indulatokról is lehet érvelni, még zaklatott, kimerült, egzaltált lelkiállapotban is. Ez a szempont, amelyet Marsó Paula már vállalkozása elején is hangsúlyozott, azonban csak kíváncsibbá tehet bennünket, amíg a szöveg magyar nyelvű változatát várjuk.

¹⁰ A és B a *Pótlás Bougainville utazásához* című dialógusban, Első és Második vitázó a *Színészparadoxonban*.